

Клочко Л.С.

ДИТЯЧІ ВІКОВІ ГРУПИ У СКІФСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ (СИМВОЛІКА ЗНІМНИХ ПРИКРАС)

Одна з найцікавіших сторінок історії України розповідає про історію та культуру населення Скіфії. Фахівці дослідили різноманітні матеріали, завдяки яким висвітлено особливості суспільного життя скіфських племен, рівень матеріального виробництва, деякі аспекти художньої творчості, а також моральні норми, вірування, тощо. Певне місце посідає і тема, заявлена у назві статті. Крім публікацій археологічних знахідок, науковці намагались висвітлювати питання про ставлення у суспільстві до дітей, їхню роль у сімейних стосунках, релігійних церемоніях, тощо. Б.М. Мозолевський, вивчаючи матеріали з дитячого поховання в кургані Товста Могила (Дніпропетровська обл.), розглянув проблему так званих «дитячих жертвоприношень»¹. Йдеться про те, що у багатьох курганах Скіфії зафіксовано поховання дітей як супровідних осіб. Така практика, мабуть, мала ідеологічні обґрунтування.

Цікаві думки з теми «Діти в Скіфії» висловила Р. Ролле, спираючись на дані різних джерел: писемних, археологічних, етнографічних². Що стосується перших – тобто, писемних документів, то їх дуже мало. Деяку інформацію можна отримати про скіфську сім'ю. Вона була невелика, індивідуальна, з приватною сімейною власністю. Про це пише Лукіан (II ст. до н.е.): скіф Абавах мав дружину та двох дітей – зовсім маленького хлопчика та дівчинку семи років [Лукиан. Токсарис или дружба, 61]. В середовищі вищої аристократії, мабуть, існувало багатоженство, а також левірат³.

Аналіз праць Псевдо-Гіппократа та Геродота (V ст. до н.е.), також дає певні відомості. Так, у одного з авторів так званого «збірника Гіппократа», читаємо: «Це неможливо: люди за таких природних умов народжують багато дітей»⁴. Є ще такі невеличкі зауваження: 1) скіфських дітей не пеленали; 2) з малих років їх привчали до коня і до зброї. З книг Геродота знаємо, що скіфи були вчителями з військової вправності для дітей монархів з країн Передньої Азії [Геродот, I, 73]. Ймовірно, і своїх синів скіфи навчали змалечку володіти зброєю і впевнено сидіти на коні. Можна припустити, що після вишколів були якісь випробування. Це знайшло відображення у міфі про шлюб Геракла і богині Апі та народження Агафірса, Гелона і Скіфа. Коли вони підросли мати випробувала їх, як заповів славетний герой: кожен син мав підперезатися поясом Геракла та натягнути його лук [Геродот, IV, 9]. Перемога у змаганнях молодшого – Скіфа, мабуть, відбиває існування у звичаєвому праві мінорату.

Стосовно виховання дітей, згадаємо ще замітки з книги Псевдо-Гіппократа, у яких він розповідає про амазонок: у дівчаток нема правої груді, бо «ще в ранньому дитинстві, матері їхні ... прикладають розпечений мідний інструмент до правої груді і випалюють її, щоб вона не росла... і вся сила переходила в праве плече і руку» [Псевдо-Гіппократ.

О воздухе, водах и местностях, 24]. Дослідники теми «Амазонки» ставлять до цього зауваження з недовірою, оскільки образи жінок-воїнів змальовані античними митцями (вазопис, торевтика, скульптура, тощо), і в жодному творі нема й натяку на «безгрудих» войовниць. Але цей пасаж Псевдо-Гіппократа дає змогу скласти уявлення про строгість виховання у кочовиків, які особливо цінували військову звитягу. Вивчаючи буття соціуму, ми звертаємося до джерел різного плану: крім писемних, важливими є образотворчі пам'ятки. Але у мистецтві Північного Причорномор'я не залишились зображення дітей. Отже, для дослідження теми можна спиратися тільки на археологічні матеріали, а саме – результати вивчення поховань.

Насамперед, треба визначити віковий рубіж, що розділяв дітей і дорослих. У кожного етносу він, тобто, рубіж залежав від багатьох чинників: суспільних відносин, родових традицій, а також – особливостей фізичного формування юнаків та дівчат. Антропологи, виходячи із біологічних особливостей розвитку дитячого організму, виділяють два періоди дитинства: 1) від народження – до семи років (перше дитинство); 2) від семи – до п'ятнадцяти років (друге дитинство, підлітки). Спостереження етнографів свідчать, що у багатьох народів 15–16 років – це вік, коли закінчувалось дитинство, тобто вік повноліття. У зв'язку із цією подією (переходом до класу дорослих) виникали ритуальні дійства, збережені у звичаях деяких народів, наприклад, у слов'ян⁵.

Археологічні матеріали також свідчать про те, що вік від 15 до 16 років – це та межа, з одного боку якої – діти, а з іншого – дорослі. Адже при небіжчиках віком 15–16 років були речі, притаманні дорослим. Отже, варто розглянути знахідки із поховань дітей, які не досягли «дорослості», щоб зробити певні висновки про різні аспекти буття скіфських дітей. Всі категорії предметів зі складу поховального інвентарю мали різні знакові функції. Особливим змістовним навантаженням вирізняються декоративні елементи костюмів. Найбільш поширеним засобом оздоблення убрання було намисто зі склоподібної маси. Різнокольорові намистини використовували для створення нашійних оздоб, браслетів – перев'язок, а також – оформлення, насамперед, головних уборів. У деяких похованнях зафіксовано разки намиста на голові небіжчиків. Мабуть, намистинами прикрашали налобні стрічки. Такі пов'язки були у дітей, похованих у к. 2 поблизу с. Гюнівка (Запорізької обл.); к. 13, п. 1 поблизу с. Верхня Тарасівка (Дніпропетровської обл.); к. 2, п. 1 поблизу с. Галаганівка (Херсонської обл.) тощо. Оформленням налобної стрічки були намистини різного кольору, але переважають жовті, сині, чорні. Поєднання саме цих барв зафіксовано у вбранні дитини, поховання якої дослідили в к. 6, п. 4 поблизу с. Мар'ївка (Дніпропетровська обл.): на стрічку нашили 23 кільцеподібні намистини⁶. Але є також монохромні оздоби: у похованні дитини 3–4 років в к. 3 поблизу с. Ізобільне (Дніпропетровська обл.) убір прикрашали лише чорні намистини⁷. Головний убір маленької дитини (до одного року), було оздоблено тільки синіми намистинами (к. 4, п. 3 поблизу с. Первомаївка Херсонської обл.)⁸.

Намісто використовували як декор не тільки для наlobних стрічок, але й для дитячих шапочок. Про це свідчать знахідки в курганах Запорізької області. У похованні дівчинки 6–7 років (к. 4, п. 3 в урочищі Носаки) зафіксовано оздоби, які чітко окреслюють обриси шапочки – намисто темного (брунатного) кольору. Поверхня убору була розшита безліччю невеличких намистин. На самій верхівці закріплено бронзове кільце (d – 1,5 см), а під ним – велика скляна намистина (такого ж розміру)⁹. Вимальовується форма шапочки: конусоподібна із напівсферичним завершенням. Висота її близько 20 см. З обох боків, на скронях, прикріплювали по дві підвіски: їх вигляд можна уявити за золотими прикрасами: з пластинок-гудзиків та трубчастих пронизок створювали смужки, нанизуючи на стрічки. Довжина смуг – 15 см, відстань між ними – 2 см (рис. 1: 1).

Фрагменти головного убору зафіксовано також в к. 16, гроб. 4, п. 1, що поблизу с. Златопіль¹⁰. Дівчинка 6–7 років похована у вбранні, прикрашеному намистом. Добре збереглося розміщення оздоб навколо черепа: вони утворювали трикутну пляму довжиною 20 см. Тобто, намистини окреслюють форму шапочки конусоподібна з гострокутним завершенням. Вся поверхня убору розшита різноманітним намистом, переважно темних кольорів. Особливу увагу привертають три довгасті пронизки циліндричної форми, прикріплені у верхній частині шапочки. Можливо, саме ці оздоби відігравали певну роль у декоративному оформленні убору, втілюючи основні функції магичного захисту (рис. 1: 2). Етнографічні матеріали свідчать, що в давнину різні народи сприймали намисто, як оздобу з магичними властивостями, тому в дитячому вбранні, намисто, використовували як апотропеї. Етнографічні матеріали свідчать, що в костюмах народів Середньої Азії (гаджицькому, туркменському, узбецькому), а також Кавказу тощо, намисто ще й досі має певне смислове навантаження. Особливою силою наділяли намистини «з вічками» – від наврочення, а також різнокольорові – від хвороб¹¹.

Велика кількість намиста як основного декоративного засобу відрізняє дитячий скіфський костюм від убрання дорослих. Скляні намистини застосовували не тільки як прикраси головних уборів, але й одягу. Та все ж найчастіше оздоблювали стрічки, шапочки.

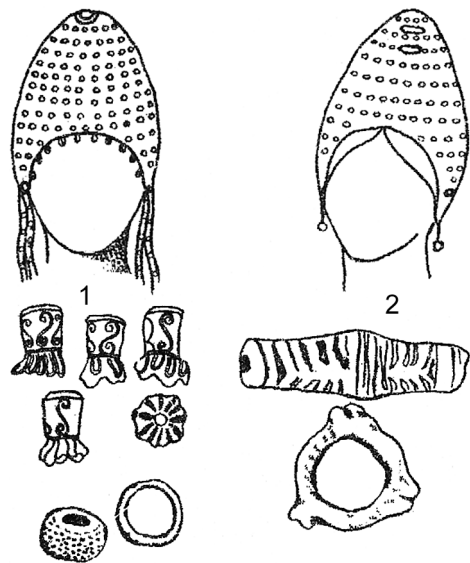

Рис. 1: 1 – головний убір дівчинки (реконструкція за матеріалами з к. 4, п. 3 в урочищі Носаки Запорізької обл.; 2 – реконструкція головного убору дитини за знахідками в к. 16, гр. 4, п. 1 поблизу с. Златопіль Запорізької обл.

Рис. 2. Декоративні елементи, зафіксовані in situ в похованні дитини в к. Товста Могила

Майже усі діти (хлопчики і дівчатка), які мали головні убори, розшиті намистом, належали до вікової групи «перше дитинство» (до 7 років). Наприклад: к. 2 поблизу с. Гюневка Запорізької області; к. 13, п. 1, 3 поблизу с. Верхня Тарасівна; к. 3, п. 1 поблизу с. Ізобільне; к. 6, п. 4

поблизу с. Мар'ївка – усі Дніпропетровської області; к. 1, п. 1 поблизу с. Дудчаки Херсонської області.

Форма шапки або іншого убору не завжди визначається чітко, без застережень. Але маємо спостереження стосовно кольорів намиста: жовте, синє, чорне, а також – складу оздоблювальних засобів: кістяні намистини, кісточки абрикоси (к. 1, п. 1 поблизу с. Ізобільне); мушля «саугі» (к. 1 п. 3 поблизу с. Червоний Поділ Херсонської області). Всі елементи мають змістове навантаження, загальна ідея якого: магічний захист від злих сил, добрі побажання.

Цікаво, що оформлення головних уборів підлітків (12–14 років) вирізняється серед дитячих. Наприклад, у похованні хлопчика в к. 4, п. 3 поблизу с. Первомайка (Херсонська обл.) зафіксовано залишки шкіряної смужки, обшитої косими стібками через верх бронзовою дротинкою¹². Ця облямівка золотавого кольору разом з барвами налобної стрічки виділяла власника з-поміж інших дітей. Тобто, убір засвідчував соціальні переваги дитини, крім того, був індикатором вікової групи підлітків.

Серед решток налобних стрічок бачимо і золотий декор (к. 5, п. 3 поблизу с. Зелене Херсонської області)¹³. На пов'язці дівчинки 10–12 років було прикріплено маленькі пластинки із зображенням зайчика та грифона – усього 11 екземплярів, вони чергувались: із обох країв – зображення грифона, а в центрі – зайця. Образ грифона в уявленнях скіфів мав багато значень. Але найперше – це істота, що охороняє від злих сил. Заєць вважався еротичним символом. Його наявність у вбранні дівчинки-підлітка відсилає до цікавого звичаю, що зберігся у формі пережитків у деяких народів: йдеться про похорони у костюмі наречених або з якимись весільними атрибутами дівчат та юнаків, котрі ще не були у шлюбі¹⁴. Отже, стрічка 12-річної дівчинки у даному випадку є знаком переходу до вікової групи другого дитинства (підлітків) і наближення до дорослих.

Стрічки – налобні пов'язки, діадеми – убори однієї групи. Вони існували у різних варіантах і в дитячому костюмі, і в убранні дорослих. У дитячому – їх найперша функція – захисна, притаманна оздобам з намиста, які були у дітей з вікової групи «першого дитинства». Пов'язки з металевими прикрасами (золотими, або імітованими під золото) позначали перехід до вікової категорії «друге дитинство», а крім того, засвідчували належність дитини до соціально вищого шару суспільства.

Золоті аплікації на будь-якому елементі костюма є індикаторами особливого статусу дитини. Зокрема, в убранні маленького небіжчика (2–3 роки), поховання якого дослідили в к. Товста Могила (Дніпропетровська обл.), не було оздоб головного убору, але зафіксовано прикраси одягу: золоті аплікації – пластинки різних розмірів та сюжетів навколо шиї небіжчика, вздовж рук, на грудях та на зап'ястках¹⁵. Вони вимальовують контури плечового одягу. Декор складали: прямокутні пластинки двох сюжетів: 1) лілія та лотос, 2) бик, що лежить, та округлі нашивки: 1) із зображенням людської маски, 2) багатопелюсткової розетки (рис. 3). Прямокутні мініатюри, мабуть, були пришиті навколо коміра. Рукава від плеча до зап'ястка оздоблено повздовжніми лініями із

Рис. 3. Золоті пластинки – прикраси одягу дитини – знахідки в кургані Товста Могила: 1 – лілія і лотос; 2 – образ бика; 3 – круглі пластинки із зображенням людської маски; 4 – багатопелюсткова розетка

круглих пластинок (маска людини). Манжети також позначено круглими аплікаціями, але з іншим мотивом: багатопелюсткова розетка. Частина пластинок, ймовірно, прикріпили вздовж швів на стані або вони прикрашали розріз на грудях – круглі накладки із зображенням маски обличчя. Це суттєва прогалина у спостереженнях дослідників, оскільки важко визначити тип одягу: розпашний чи глухий. Як відомо, форми вбрання дитячого та призначеного для дорослих – схожі, а іноді – тотожні. Але етнографічні матеріали свідчать, що в дитячому костюмі перевагу

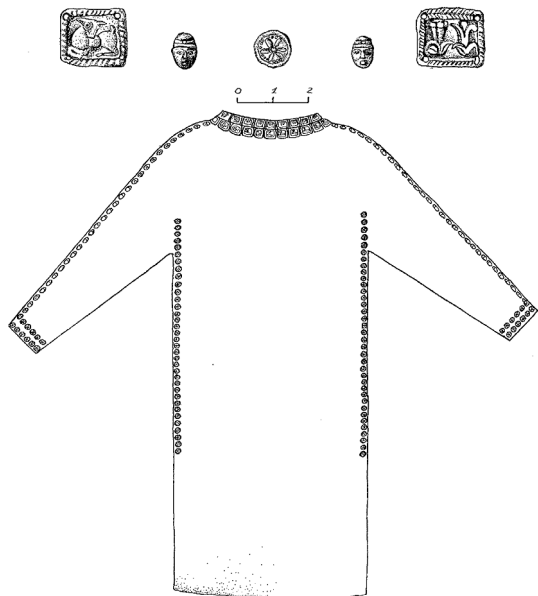

Рис. 4. Реконструкція сорочки за матеріалами з поховання дитини в кургані Товста Могила

надавали глухій одежі. Отже, за рештками, зафіксованими *in situ*, можна уявити «сорочку» з довгими рукавами. Оздобі – на швах, вздовж рукавів, навколо горловини (рис. 4). У візерунках вбачали захисну силу. Б.М. Мозолевський звернув увагу на маленькі пластинки, які, ймовірно, прикріплювали до текстилю чи шкіри¹⁶. Дослідник інтерпретує орнаментовану смужку як пояс – сакральний предмет для скіфів. Цей елемент вбрання – поряд з іншими – є ще одним знаком особливого статусу небіжчика – дитини 2–3 років. А якщо подивитись на склад накладних прикрас – 2 кільцеподібні сережки, гривна із золотого дроту, глиняне та скляне намисто, пластівчастий золотий браслет, 2 золотих персні, то дійдемо висновку про переважання соціальної функції оздоб (рис. 5). Всі інші значення – вікова градація, ознака статі, навіть естетична функція – не акцентовані. Але це не зменшує інформаційний потенціал знімних прикрас різних категорій. Адже утворюючи різноманітні поєднання, вони, тобто прикраси, відбивають сімейні та родові звичаї, що стосувались дітей, їхнього віку та статі.

Почнемо з голови. Велику роль у створенні ансамблю з декоративних елементів відіграли сережки. Вони були у костюмах дітей різного віку – 39% вбрання відзначаються різноманітними прикрасами цієї категорії.

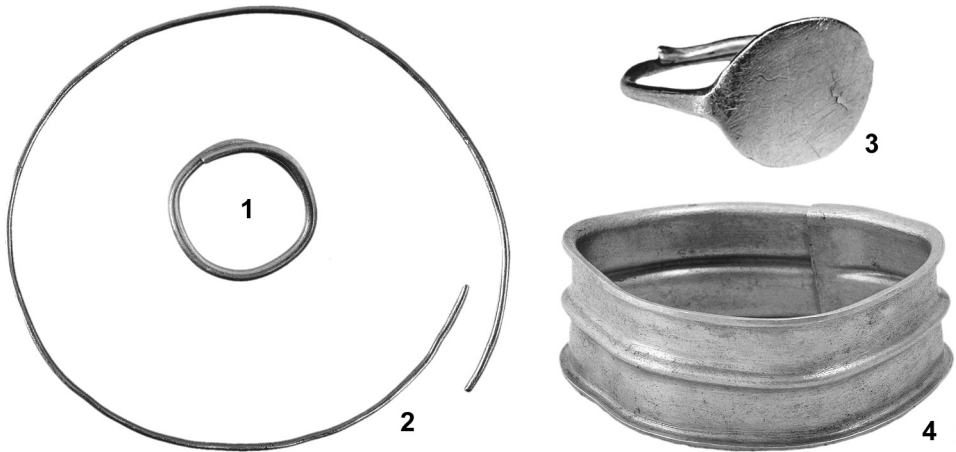

Рис. 5. Знімні прикраси з поховання дитини в кургані Товста Могила: 1 – кільцеподібна підвіска; 2 – гривна; 3 – перстень; 4 – браслет

Найпоширенішою формою сережок у дитячому костюмі були кільця (рис. 5). Їх виготовляли із золота, срібла та бронзи. Матеріал є показником майнового та соціального статусу батьків дитини. До колець інколи приєднували підвіски: різноманітні амулети, намистини. Наприклад, оздоба з к. 9 поблизу с. Золота Балка (Херсонська область): складається із двох кілець різного розміру. На більше – надіто білий дископодібний камінець, а до меншого колечка прикріплено три скляні кульки, срібна пластинка та амфоро подібна намистина із склоподібної маси¹⁷. Прикраси такого типу сприймали як знак захисту від злих сил.

Як свідчать знахідки, діти носили по одній і по дві сережки, правда, таких костюмів, тобто, з двома сережками, було майже вдвічі менше. Привертають увагу деякі знахідки. Дві кільцеподібні сережки з підвісками з к. № 1 пох. № 3 групи Лисячої Могили поблизу м. Орджонікідзе (Дніпропетровської обл.): кільця з бронзового круглого у перетині дроту, на одній сережці – намістина блакитного кольору з жовтими «вічками» і темно-сіре кільце з жовтуватими «вічками». На другій сережці – кільце з тонкої золотої пластини, розширеної на кінцях (рис. 6: 1). У декорі дитячого вбрання було також намисто зі скляних та кістяних намистин і підвісок-черепашок¹⁸.

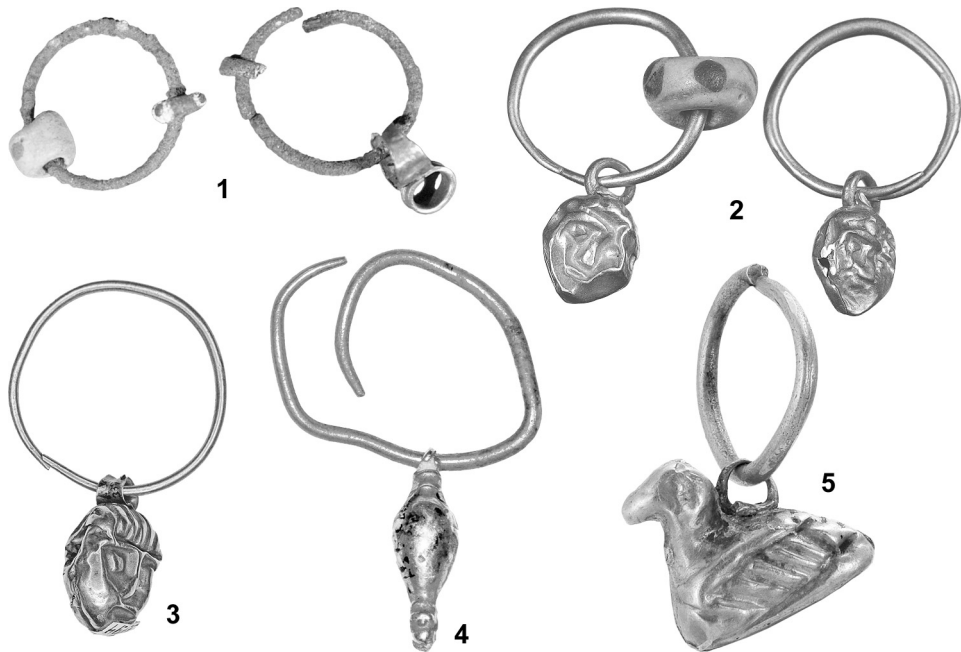

Рис. 6. Сережки з поховань дітей: 1 – бронзові кільцеподібні сережки з підвісками (к. № 1 пох. № 3 групи Лисячої Могили поблизу м. Орджонікідзе (Дніпропетровської обл.); 2 – золоті кільця з підвісками у вигляді фігурних намистин (к. № 12, пох. № 2 поблизу с. Володимирівка (Дніпропетровської обл.); 3 – кільцеподібна золота сережка з підвіскою із зображенням людської голови (к. № 3, пох. № 1 поблизу с. Дудчани (Херсонської обл.); 4 – дротяна кільцеподібна сережка з підвіскою у вигляді мініатюрної амфори (к. Гайманова Могила, пох. № 3 (Запорізької обл.); 5 – сережка кільцеподібна з підвіскою у формі об'ємного зображення водоплавного птаха (к. № 4, пох. № 1 поблизу с. Первомайівка (Херсонської обл.).

Привертає увагу костюмний комплекс з к. № 12, пох. № 2 поблизу с. Володимирівка (Дніпропетровської обл.). Дві кільцеподібні сережки з підвісками: золоті кільця з круглого у перетині дроту, на кожному підвішена фігурна намістина, у формі людської голови, зроблена з двох рельєфних антропоморфних масок. Одна сережка вирізняється оздобою у вигляді керамічної намистини (рис. 6: 2). Знайдені у похованні дитини у комплекті з такими декоративними елементами костюма: срібна гривна, різнокольорове скляне намисто¹⁹.

Якщо проаналізуємо дитячі декоративні набори з двома сережками, то дійдемо висновку, що вони належали дівчаткам різного віку: від 3 до 4 та від 10 до 15 років. Сумніви виникають щодо небіжчиків, похованих у курганах Товста Могила та № 4 поблизу с. Первомаївка. Є деякі ознаки, що комплекти оздоб, знайдені у зазначених курганах були оформленням убрання хлопчиків.

Зафіксовано 25% дитячих костюмів з однією сережкою, тобто, вдвічі більше, ніж з двома. Найбільше серед знахідок прикрас кільцеподібних з підвіскою. Наприклад, в костюмному комплексі з к. № 3, пох. № 1 поблизу с. Дудчани (Херсонської обл.) було кільце із круглого у перетині дроту, на яке підвішена фігурна намистина у формі людської голови, зроблена з двох рельєфних антропоморфних масок. Зображення обличчя та зачіски – узагальнені, сумарні. До намистини зверху припаяне вушко, крізь яке підвіску надіто на кільце (рис. 6: 3). Декоративні елементи костюма: срібна гривна, намисто з окремих різнотипних скляних намистин, срібний браслет та два браслети складених із пастових намистин²⁰.

Одна сережка була у вбранні дитини, поховання якої дослідили в к. Гайманова Могила, пох. № 3 (Запорізької обл.). Прикраса у формі кільця з круглого у перетині дроту з підвіскою у формі амфори, прикрашеної зверху і знизу тоненькими рельєфними поясками. Амфорка виготовлена з двох деталей, спаяних по довжині (рис. 6: 4) У вбранні були: срібна гривна у 1,5 оберти, намисто із склоподібної маси, амулети із зуба акули, ікла вепра, польового шпата²¹.

Подивимось на елементи декору вбрання з к. № 4, пох. № 1, поблизу с. Первомаївка (Херсонської обл.). Насамперед, про сережки: одна – срібне кільце, а друга – кільцеподібна з підвіскою у вигляді стилізованого зображення водоплавного птаха, зробленого з рельєфних половинок. Підкреслено великий дзьоб, кругле око, складені крильця виділені короткими рельєфними смужками. На спинці птаха напаяно кільце, крізь яке підвіску наділи на сережку (рис. 6: 5). У комплекті були: срібна гривна, разок намиста з непрозорого скла²².

Одну сережку виявлено у похованнях як хлопчиків, так і дівчаток. Але переважають костюми хлопчиків. Невелика кількість небіжчиків мала супровідний інвентар, за яким можна визначити їхню стать. Головною ознакою могил дівчаток є дзеркало, прясельце. Чітко виділяються, кілька поховань дівчаток з однією сережкою у вбранні: к. № 2, пох. № 6 поблизу с. Любимівка (Херсонська обл.), к. № 4, гроб. № 3 поблизу с. Носаки (Запорізька обл.), Драна Кохта (Дніпропетровська обл.), к. № 3 пох. № 1 поблизу с. Львове (Херсонська обл.). Вік небіжчиць – друге дитинство.

У деяких похованнях не знайдено предметів, які з достатньою переконливістю вказали б на стать небіжчиків. Із деякими застереженнями «хлопчачою» ознакою можна вважати ніж та вістря стріл. Але досліджено дитячі могили, які не містили ніяких предметів, тому ідентифікувати їх особливо важко. Як правило, це діти різного віку, але переважають

маленькі (перше дитинство). На думку К.П. Бунятян, оскільки основу чоловічого інвентарю становить зброя, а до неї привчали хлопчиків певного віку, то можна припустити, що без супровідних предметів ховали, найчастіше, маленьких хлопчиків²³.

Придивимось до етнографічних матеріалів. Д.А. Чвирь, вивчаючи прикраси таджицького костюма, дійшла висновку, що сережки входили до декоративних наборів жінок і дітей усіх вікових груп²⁴. А їх за комбінаціями прикрас виділяється шість. Перша група – маленькі діти, які незалежно від статі мали прості за формою сережки, іноді з намистинкою. Оздоби вважали оберегами, а їх магічну функція підсилювали саме намистини «а вічками». Друга група: діти від 3–4 до 10 років. Дівчатка одержували сережки більш художньо досконалі, а хлопчики інколи взагалі не носили прикрас цієї категорії або мали одну як оберіг. Третя група: дівчатка, які могли брати шлюб. Це вік від 10 до 15 років. Він позначався прикрасами, що не відрізнялись від прикрас дорослих жінок. Три інші групи показують вікову градацію серед жінок. Дослідниця визначила, що в основі поділу таджичок за віком лежать спочатку етапи фізичного розвитку, а вже потім – виконання основної функції жінки: народження дітей. Прикраси позначали саме спроможність жінки до ролі матері. Це можна підтвердити тим, що жінки літні (віднесені до п'ятої групи) мали у своєму вбранні одну сережку або прості, скромні, як у дитинстві.

Інша дослідниця – Г.П. Васильєва – розглянула функції дитячих прикрас у туркменів. За їхніми традиціями всілякі оздобы необхідні, насамперед, для магічного захисту дитини. У перші роки життя і хлопчики, і дівчатка мали однакові ювелірні вироби. Коли дівчаткам виповнювалось 4–5 років, вони одержували специфічно дівочі прикраси, а у хлопчиків їх число зменшувалось. З 9–12 років дівчатка починали носити знімні оздобы аналогічні жіночим²⁵.

Знову звернемося до скіфських дітей. В їхніх костюмах поєднували прикраси, утворюючи комплекти. Виразний приклад – матеріали з к. № 13 поблизу с. Львове (Херсонська обл.²⁶. Знімні оздобы вбрання дитини 10–12 років (пох. № 2): бронзові сережки (кільцеподібні з підвісками), срібна гривна, намисто зі скляних намистин, браслет – перев'язка, срібний перстень. Набори декоративних елементів мали четверо дітей, похованні в одній могилі (пох. № 3) у цьому ж кургані. У дитини 3–5 років були бронзові кільцеподібні сережки, а також прикраси з мушель (кістяк № 1). Сережки такого ж типу поклали дитині 7–10 років, похованій поруч. Крім того, в комплекті були: намисто зі склоподібних намистин, браслет – перев'язка (кістяк № 2). Ще один небіжчик – дитина 10–12 років мала срібні кільцеподібні сережки з намистинами, срібну спіралеподібну гривну, намисто зі скляних намистин, мушель, браслет – перев'язку з мушель, скляних амфоро подібних підвісок (кістяк № 3). Декоративні елементи четвертої дитини: електрова кільцеподібна сережку з намистиною, срібна гривна у 1,5 витка із зображеннями зміїних голів на кінцях, намисто зі склоподібних намистин, мушель і

такий же браслет – перев'язка (кістяк № 4). За певними ознаками діти, поховані з гривнами – хлопчики. Напевне можна сказати, що небіжчик, позначений, як кістяк № 2, – це дівчинка, оскільки при ній знайшли дзеркало.

Отже, найчастіше бачимо такі варіанти: сережки – намисто; сережки – намисто – браслети; сережки – намисто – браслети з намиста (тобто, перев'язки). Декоративні набори, які включають всі категорії оздоб – рідкісні. Особливо виділяється комплект оздоб з поховання дитини в к. Товста Могила, який, крім сережок містить золоті гривну, браслет, персні (рис. 5).

У деяких похованнях виявлено тільки сережки. Вони були у вбранні хлопчиків віком до семи років (к. № 27, пох. № 5 в могильнику Гайманове поле; к. № 17. пох. № 3 поблизу с. Привільне, к. № 2, пох. № 3 поблизу с. Первомайвка; к. № 10, пох. № 2 поблизу с. Шолохове. Їх носили до одній – зліва або справа. Отже, вимальовується така картина. Дві сережки були серед оздоб дівчаток різних вікових груп, а також маленьких хлопчиків, можливо, до 3–4 років. Одна сережка – елемент убрання хлопчиків різного віку. Але це притаманне також і дівчаткам-підліткам, можливо, тим, які виконували особливі ролі в обрядах, пов'язаних із культом плодючості. Одна сережка, ймовірно, символізувала чистоту дівчини.

У комплектах знімних прикрас велике значення мали нашійні оздобы. Найпоширенішими були низки намиста – їх включають 70% декоративних наборів. Часто – це єдиний знімний елемент убрання; 30% дитячих поховань позначені тільки намистом. Воно складене у разки з намистин зі склоподібної маси. Привертають увагу різноманітні підвіски, які набували магічного змісту. Наприклад, у похованні маленької дитини серед намистин виявлено фігурки із крейди, прозорий мінерал, бронзову платівку, модельну бронзового казана (к. № 8, пох. № 6 поблизу с. Вовчанське Херсонської обл.). У складі намиста – амулет у вигляді скарабея із єгипетського фаянсу (к. № 7, пох. № 3 поблизу с. Кут Дніпропетровської обл.). Можна помітити, що деталі разків розміщували симетрично відносно певного центру: великої намистини, підвісок у вигляді модельки казана, залізного кільця тощо.

У похованні хлопчика 10-12 років (к. № 5, пох. № 3 поблизу с. Булгакове Миколаївської області) знайдено фрагменти нашійної оздобы, за якими відтворено її вигляд. Це оригінальна прикраса: її утворено напівкруглими кістяними пластинками, які фестонами опускались на груди, а верхній пружок охоплював шию. Своєрідний кістяний «комір» оформили бронзовими колечками та скляними намистинами. Кільця, з'єднані попарно, закріплені на фестонах, а намистинки на верхньому пружку (рис. 7). Ця кістяна нашійна прикраса не має аналогів серед археологічних знахідок, але нагадує зображену на чаші із кургану Гайманова Могила. У «царя» праворуч – того, що поклав руку на меч – з-під коміра куртки видно «фестони». Виникає припущення, що художник відтворив рідкісний, можливо, архаїчний тип оздоб²⁷.

Намисто знаходять в могилах дітей різного віку. Найчастіше прикраси цього виду сприймали як апотропеї. Якщо зробити аналіз майнового та соціального стану дітей – власників убрання, від якого залишилося тільки намисто, (як уже зазначено, таких – майже третина), то можемо дійти висновку, що діти, хоча, мабуть, точніше – їхні батьки належали до нижнього шару суспільної ієрархії. Про це свідчать і поховальні споруди (невеличкі кургани, катакомби), і незначний інвентар, а часто його взагалі не було. Намисто знайдено у могилах дітей різного віку. Наприклад, в к. № 5, пох. № 2 поблизу с. Сивашівка; к. № 2, пох. № 3 поблизу с. Любимівка (Херсонська обл.); к. № 22, пох.

Рис. 7. Нашийна прикраса з к. 5, п. 3 поблизу с. Булгакове Миколаївської області

№ 2 поблизу с. Кут (Дніпропетровська обл.) – були поховання дітей від 1 до 3 років. Вони мали у вбранні небагато намистин – не більше шести. А в костюмах підлітків разки намиста довші. Наприклад, к. № 5, пох. № 1 в урочищі Носаки (Запорізька обл.) – низка із 22 намистин (поховання дівчинки 10–12 років). У к. № 5, пох. № 2 поблизу с. Зелене (Херсонська обл.) зафіксовано разок із 10 різнобарвних намистин. Небіжчик 10–12 років, можливо, хлопчик, бо при ньому виявили ніж та вістря стріл.

Отже, нашійні прикраси із намиста, підвісок, амулетів носили і хлопчики, і дівчатка усіх вікових груп. Убрання дітей, які належали до нижнього шару суспільства, прикрашали тільки намистом.

Ще один вид нашійних прикрас – гривни. Ця деталь вирізняє тільки 10% дитячого вбрання. Золоті, срібні та бронзові обручі виготовлені з круглого дроту, на кінцях деяких виробів – зооморфні образи. Як свідчать археологічні матеріали, гривни – елементи костюмів дітей різного віку: від новонароджених до 15-річних підлітків. Власники цих прикрас поховані у курганах досить значної висоти: к. № 4 поблизу с. Первомаївка – 1,3 м; к. № 13 поблизу с. Золота Балка – 4,6 м; к. № 13 поблизу с. Львове – 4 м, Товста Могила – 8,6 м, Гайманова Могила – 9 м. Обряд поховання, деталі декоративних комплектів – усе свідчить про аристократичну приналежність дітей. Тобто, нашійний обруч вважали знаком соціальної вищості. Мабуть, гривну, переважно, давали хлопчикам.

Привертає увагу оформлення деяких прикрас. Наприклад, знахідка у похованні маленької дитини (к. № 13, пох. № 5 поблизу с. Золота Балка): на кінцях гривни об'ємні зображення звіра, що лежить (рис. 8). Із

бронзового дроту зігнуто обруч (у 1,5 витки), який виявили у могилі дитини 8-10 років (к. № 5, пох. № 12 поблизу с. Вовчанське Херсонської обл.). Закінчення нашийної прикраси – у вигляді зміїних голів.

Електрова гривна знайдена у похованні дитини (к. № 4, пох. № 1 поблизу с. Первомаївка)²⁸. Дріт із коштовного металу зігнуто в кільце, кінці якого оформлено скульптурними зображеннями голови барана (рис. 9).

Рис. 8. Гривна з к. 13, п. 3 (скелет № 3) поблизу с. Львове (Херсонська обл.)

Рис. 9. Гривна з к. 13, п. 3 (скелет № 4) поблизу с. Львове (Херсонська обл.)

Наручні прикраси – металеві браслети, перев'язки та персні виявлено у складі декоративних наборів дітей також різного віку. Приблизно 22% костюмних комплексів включають браслети. Найчастіше, це залізні та бронзові вироби. Є також срібні (к. № 3, пох. № 1 поблизу с. Дудчани), золоті (к. Товста Могила) (рис. 5).

Бронзові браслети виготовляли з круглого в перетині дроту, кінці якого інколи оформлені скульптурними зображеннями (к. № 11, пох. № 2 поблизу с. Астаніно, Крим). Виділяється виріб, виявлений у к. № 13, пох. № 5 поблизу с. Золота Балка: поверхню прикрашено опуклими «пірамідками», утвореними трьома кульками.

Бронзові браслети носили хлопчики і дівчатка, як правило, на правій руці, але зрідка прикраси клали біля голови або ніг небіжчика. Найчастіше браслети поєднували з низками намисто, перев'язками. Є комплекти, що включають три елементи: намисто, гривну, браслет (к. № 13, пох. № 5 поблизу с. Золота Балка); сережку, намисто, браслет (к. № 4, пох. № 6 поблизу с. Первомаївка) тощо.

Залізні браслети також носили на правій руці. Прикраси поєднували з намистом, сережками, перев'язками і належали дітям різного віку та статі.

Браслети інколи були єдиною знімною прикрасою, як, наприклад, у похованнях хлопчиків: к. № 3, пох. № 1 поблизу с. Вільна Україна,

к. № 6, пох. № 2 поблизу колгоспу ім. Крупської; к. № 16 поблизу с. Златопіль – усі в Запорізькій обл. Ці наручні прикраси відігравали роль апотропею. Про це свідчать деякі спостереження. Так, у ряді декоративних наборів були не цілі браслети, а уламки. Наприклад, к. № 6, пох. № 4 поблизу с. Мар'ївка. І ще одне: якщо у могилі двоє небіжчиків, то браслет діставався молодшому. Мабуть, тому, що молодша дитина потребувала більшого захисту.

Золоті та срібні вироби – знаки соціальної вищості. Яскравий приклад – убрання дитини, похованої у кургані Товста Могила. Слід зауважити: браслети, ймовірно, позначали певну залежність власника. Йдеться про те, що прикраси цієї категорії знаходять у могилах дітей, які супроводжували головного небіжчика. Привертають увагу залізни вироби. Наприклад: к. № 16, гроб. 4, пох. № 3 поблизу с. Златопіль, к. Драна Кохта тощо. У костюмі дорослих теж відмічається подібна риса: костюм служниці із Мелітопольського кургану²⁹.

У дитячому вбранні певне місце належало браслетам – перев'язкам, тобто низкам намистин, амулетів та талісманів (26% поховань відзначаються цим видом прикрас). Їх носили як на правій, так і на лівій руці. Часто перев'язки були складовою комплексів із двох – трьох елементів: у поєднанні з намистом, сережками, металевими браслетами. Роль цієї прикраси чітко визначають за складовими низки: крім різнокольорових намистин та намистин «з вічками», в них були мушлі «каури», камінчики (галька, крейда): к. № 58, пох. № 4 поблизу с. Верхня Тарасівка, к. № 10, пох. № 1 поблизу с. Привільне, к. № 1, пох. № 3 поблизу с. Червоний Поділ (Херсонська обл.).

Вище вже йшлося про роль намиста та його кольорову гаму, а також про таку деталь як мушлі «саури». Їх знайдено серед прикрас головних уборів та нашійних оздоб. Серед матеріалів етнографічних досліджень знаходимо тлумачення змісту оздоб. У всіх народів Середньої Азії «саури» називають «змійна голова»³⁰. Отже, уявлення про магічну силу мушлі пов'язане з тим, що вона схожа на голову змії з відкритою пащею. У дитячому костюмі цей образ зосередив у собі всі захисні сили.

Така деталь костюмних комплексів, як персні, належить до рідкісних – їх мали тільки 8% дітей. Найбільше виробів – «щиткові пластинчасті», але є також кільця. Привертає увагу залізне колечко із нанизаною галькою. Воно нагадує сережку або підвіску, але цю прикрасу наділи на палець дитини (к. № 28, пох. № 1 поблизу с. Верхня Тарасівка). Загальний вигляд виробу свідчить про його застосування як амулету. Мабуть, основна роль перснів – магічний захист. Прикраси цієї категорії зафіксовано у складі декоративних наборів, призначених для дівчаток різного віку (к. № 7, пох. № 3 поблизу с. Кут, к. № 3, пох. № 1 поблизу с. Львове, к. № 4, гроб. № 3, пох. № 1 поблизу с. Носаки, к. № 16, гроб. № 4 поблизу с. Златопіль, Вишнева Могила, пох. № 2 поблизу с. Гюневка). Золоті прикраси означали соціальну вищість власника. Про це свідчить і склад інвентарю, і обряд поховання. Отже, як і всі знімні прикраси, персні відігравали роль апотропею та знака соціальної зверхності.

Рис. 10. Гривна з к. 4, п. 1 поблизу с. Первомаївка (Херсонська обл.)

Досліджуючи костюм дорослих жінок, науковці дійшли висновку, що у комбінаціях прикрас відбилися різні аспекти суспільної ролі та родинних звичаїв³¹. У дитячому вбранні оздоби також поєднували одна з одною і, можливо, складали набори, які носили знаковий характер. Якщо з цієї точки зору розглянути поєднання знімних декоративних елементів, то можна визначити найхарактерніші риси. «Повні» набори, тобто, такі, що включають усі категорії прикрас, відбивають особливий статус дитини, її соціальну та сакральну вищість незалежно від статі та віку: к. Товста Могила, к. № 4, гроб. № 3, пох. № 1 поблизу с. Носаки, к. № 16, гроб. № 4, пох. № 1 поблизу с. Златопіль, к. Вишнева Могила, пох. № 2 поблизу с. Гюнівка Запорізької обл.; к. № 3, пох. № 1 поблизу с. Львове.

Неповні набори привертають увагу значною строкатістю: сережки, гривна, намисто (Гайманова Могила, пох. № 3; к. № 4, пох. № 1 поблизу с. Первомаївка; к. № 4, пох. № 2 поблизу с. Вільна Україна); сережка, намисто, гривна, браслети, перев'язки (к. № 3, пох. № 1 поблизу с. Дуд-

чани); сережка, браслет (к. № 13, пох. № 3 поблизу с. Верхня Тарасівка). Найбільше комплектів із двох елементів: сережки (один або два екземпляри) і намисто (к. № 10, пох. № 3 поблизу с. Кут; к. № 7, пох. № 1 поблизу с. Костянтинівка; к. № 4, пох. № 2 поблизу с. Первомаївка; к. № 4, пох. № 3 поблизу с. Вільна Україна; к. № 6, пох. № 2 поблизу с. Любимівка; к. № 15, пох. № 1 поблизу с. Вільна Україна).

Ще одне поєднання: намисто і браслети (к. № 2, пох. № 2 поблизу с. Любимівка; к. № 4 поблизу с. Вісунськ Миколаївської області; к. № 26, пох. № 1 гр. II поблизу с. Широке II). Виділяється також набір: намисто – перев'язка (к. № 11, пох. № 3 поблизу с. Верхня Тарасівка; к. № 4, пох. № 3 поблизу с. Володимирівка; к. № 5, пох. № 1 поблизу с. Зелене; к. № 6, пох. № 3 поблизу с. Привільне).

Набори прикрас, як показує аналіз, належали дітям різного віку і статі. Важко визначити закономірності їхнього утворення. Але помітна тенденція: хлопчики мали набори знімних оздоб із двох-трьох елементів у ранньому дитинстві. Кількість прикрас відбивав соціальний і майновий стан (батьків дитини). Хлопчики – підлітки відзначаються такими ювелірними виробами, як браслети та гривни, а також їх поєднанням.

У костюмах дівчаток були різноманітні комбінації прикрас, їх кількість свідчить про соціальний та майновий стан. Відмічається також залежність складу прикрас від віку дівчаток: у костюмі підлітків їх більше. Одна сережка у вбранні дівчаток є знаком сакральної ролі у родині власниці прикрас.

Отже, знімні оздоби відбивають ставлення до дітей у суспільстві. Особливо акцентована захисна функція – свідчення про піклування, намагання залучити магічні сили для охорони дитини. Важливими були також демонстрація її соціального статусу, який мав спадковий характер.

Примітки:

¹ Мозолевський Б.М. Товста Могила. К., 1979. С. 168–169, 209.

² Rolle R. Kinder der Skythen // *Золото степу. Археологія України*. Київ, Шлезвіг, 1992. С. 97–104.

³ Мозолевський Б.М. Товста Могила.. С. 230.

⁴ Rolle R. Вказ праця. С. 97.

⁵ Бернштам Т.А. Молодежь в обрядовой жизни русской общины XIX – начала XX века. М., 1988. С. 166–172.

⁶ Чередниченко Н.Н. Отчет о работе Верхне-Тарасовской экспедиции в 1976 г. // *Наук. архів Ін-ту археології НАН України*. 1976/2. С. 24–25.

⁷ Мозолевський Б.Н. Отчет о работе Орджоникидзенской экспедиции в 1980 г. // *Наук. архів Ін-ту археології НАН України*. 1980/11. С. 51–52.

⁸ Чередниченко Н.Н. Отчет о работе Верхне-Тарасовской экспедиции в 1976 г. // *Наук. архів Ін-ту археології НАН України*. 1976/2. С. 24–25.

⁹ Бидзиля В.И. Отчет о работе Запорожской экспедиции в 1971 г. // *Наук. архів Ін-ту археології НАН України*. 1971/24. С. 37.

- ¹⁰ Бидзиля В.И. Отчет о работе Запорожской экспедиции в 1971 г. // Наук. архів Ін-ту археології НАН України. 1974/10. С. 37.
- ¹¹ Широкова З.А. Традиционная и современная одежда женщин Горного Таджикистану. Душанбе, 1976. С. 112.
- ¹² Евдокимов Г.Л. Отчет о работе Краснознаменной экспедиции в 1979 г. // Наук. архів Ін-ту археології НАН України. 1979/ 7. С. 16.
- ¹³ Евдокимов Г.Л. Отчет о работе Краснознаменной экспедиции в 1982 г. // Наук. архів Ін-ту археології НАН України. 1982/ 2. С. 64–66.
- ¹⁴ Кагаров Е.Г. "Венчание покойников" у немцев Поволжья // СЭ. 1936. № 1. С.100–115.
- ¹⁵ Мозолевський Б.М. Товста Могила... С. 141– 144.
- ¹⁶ Там само. С.169.
- ¹⁷ Кубышев А.И. Отчет о работе Херсонской экспедиции в 1979 г. // НА ИА АН Украины. 1979/32. С. 138.
- ¹⁸ Мозолевский Б.Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // Скифия и Кавказ. К.,1980. С. 123, рис. 55, 8,9.
- ¹⁹ Череди́нченко Н.Н., Бессонова С.С. и др. Отчет о работе Верхнетарасовской экспедиции в 1975 году. // НА ИА НАН України. 1975/11. С. 271, рис. 53, 1.
- ²⁰ Полин С.В. Скифский Золотобалковский курганный могильник V –IV вв. до н.э. на Херсонщине. К., 2014. С. 154, кат.132, рис. 86, 1,2.
- ²¹ Бидзиля В.И., Полин С.В. Скифский царский курган Гайманова Могила. К., 2012. С. 151, кат. 284, рис.225:32; 711.
- ²² Евдокимов Г.Л., Фридман М.И. Скифские курганы у с. Первомаевка на Херсонщине // Скифы Северного Причерноморья. К.,1987. С. 103–104, рис.14 (8).
- ²³ Бунятян Е.П. Методика социальных реконструкций в археологии. На материале скифских могильников IV –III вв.до н.э. К, 1985. С. 68.
- ²⁴ Чвырь Л.А. Отражение возрастных градаций в таджикских ювелирных украшениях // СЭ. 1970. № 4. С. 115–121.
- ²⁵ Васильева Г.П. Магические функции детских украшений у туркмен. // Древние обряды, верования и культуры народов Средней Азии. М., 1986. С. 182–197.
- ²⁶ Евдокимов Г.Л. Скифский курган у с. Львово. // ДСПК. Вып.3. С. 136 – 148.
- ²⁷ Евдокимов Г. Л. Скифский курган у с. Львово. // ДСПК. Вып.3. С. 136 – 148.
- ²⁸ Евдокимов Г.Л., Фридман М.И. Скифские курганы у с. Первомаевка на Херсонщине. // Скифы Северного Причерноморья: Сб. науч. трудов. К., 1987. С. 102–103.
- ²⁹ Тереножкин А.И., Мозолевський Б.Н. Мелитопольский курган. К., 1988. С. 27.
- ³⁰ Чвырь Л.А. Указ. соч. С. 189.
- ³¹ Ключко Л.С. Знакові функції прикрас у скіфському костюмі // Збірник наукових праць Національного музею історії України. К., 2011. С. 88–98.